

Czesław Paweł Kłak

Ocena dowodu z opinii biegłego w polskim procesie karnym w świetle orzecznictwa i poglądów doktryny

Dowód z opinii biegłego podlega, tak jak każdy inny, swobodnej ocenie organu procesowego¹. Oceniając opinię, należy wziąć pod uwagę, czy:

- 1) biegły dysponuje wiadomościami specjalnymi potrzebnymi do stwierdzenia okoliczności mających istotny wpływ na rozstrzygnięcie sprawy (art. *ex art.* 193 §1 k.p.k.)²,
- 2) jest zgodna z doświadczeniem życiowym i wskazaniami wiedzy (arg. *ex art.* 7 k.p.k. i *a contrario* z art. 196 §3 k.p.k.)³;

¹ R. Kmiciek, [w:] R. Kmiciek, E. Skrętowicz, *Proces karny. Część ogólna*, Kraków 2002, s. 354; J. Witkowska, *Opinia o stanie zdrowia psychicznego oskarżonego. Zagadnienia wybrane*, [w:] *Nowa kodyfikacja karna*, pod red. L. Boguni, t. VII, Wrocław 2001, s. 126; Z. Świda, *Ustalenia faktyczne sądu I i II instancji w świetle nowego k.p.k.*, [w:] *Nowy kodeks postępowania karnego. Zagadnienia węzłowe*, red. E. Skrętowicz, Kraków 1998, s. 296; M. Cieślak, Z. Doda, *Przegląd orzecznictwa SN*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1973, nr 1, s. 96; wyrok SN z 13 maja 1986 r., IV KR 118/86, OSNPG 1987, nr 2, poz. 25; wyrok SN z 7 lutego 1986 r., IV KR 15/86, OSNPG 1986, nr 11, poz. 150; wyrok SN z 20 kwietnia 1984 r., RNw 27/83, OSNPG 1984, nr 11, poz. 102; wyrok SN z 19 kwietnia 1984 r., II KR 74/84, OSNPG 1984, nr 12, poz. 13; wyrok SN z 23 lutego 1981 r., I KR 368/80, LEX nr 21893; wyrok SN z 30 stycznia 1974 r., II KR 194/73, LEX nr 21611; wyrok SN z 5 lutego 1969 r., IV KR 218/68, OSP 1970, nr 4, poz. 73; wyrok SN z 5 czerwca 1930, II 2 K 575/30, Zb. urz. poz. 63/31; wyrok SA w Lublinie z 25 maja 1999 r., II AKa 78/99, Apel – Lub. 1999, nr 4, poz. 26; wyrok SA w Krakowie z 19 października 1995 r., II AkR 242/95, KZS 1995, nr 11, poz. 22; wyrok SA w Rzeszowie z 1 września 1995 r., II AKr 79/95, „Prokuratura i Prawo” 1996, nr 4, poz. 23.

² Postanowienie SN z 16 lipca 1997 r., II KKN 231/96, „Prokuratura i Prawo” 1998, nr 1, poz. 12; wyrok SN z 6 maja 1983 r., IV KR 74/83, OSNKG 1983, nr 12, poz. 102.

³ Na obowiązek sprawdzenia prawidłowości rozumowania biegłego z punktu widzenia wymagań logiki i zasad doświadczenia zwrócił uwagę na gruncie procesu cywilnego SN w wyroku z 15 czerwca 1970 r., ICR 224/70 (LEX nr 6750); wskazany pogląd odnosi się również do procesu karnego ze względu na treść art. 7 k.p.k. — wyrok SN z 28 maja 2001 r., IV KKN 89/01 (LEX nr 51839); na obowiązek oceny opinii biegłego z punktu widzenia uwzględnienia wymagań współczesnej wiedzy wskazał SN m.in. w wyroku z 6 listopada 2000 r., IV KKN 477/99 (LEX nr 51136), w wyroku z 3 marca 1981 r., IV KR 271/80 (OSNPG 1981, nr 8, poz. 101) oraz w postanowieniu z dnia 20 lipca 1977 r., V KZ 54/77 (OSNKG 1977, nr 9, poz. 108).

- 3) jest pełna i jasna, w tym zgodna z wymogami logiki⁴ (arg. *a contrario* z art. 201 k.p.k.);
- 4) nie zachodzi niewyjaśniona sprzeczność między opiniami złożonymi w danym procesie (arg. *a contrario* z art. 201 k.p.k.);
- 5) zawiera przekonującą argumentację (arg. *ex art.* 200 §2 pkt 5 k.p.k.);
- 6) nie została wydana przez osobę, w stosunku do której ustawa stanowi, że nie może być biegłym (arg. *ex art.* 196 §1 i 2 k.p.k.);
- 7) nie zachodzą powody osłabiające zaufanie co do bezstronności biegłego (arg. *a contrario* z art. 196 §3 k.p.k.).

Zgodnie z dyspozycją art. 193 §1 k.p.k., jeżeli stwierdzenie okoliczności mających istotne znaczenie dla rozstrzygnięcia sprawy wymaga wiadomości specjalnych, zasięga się opinii biegłego albo biegłych; można również zwrócić się do instytucji naukowej lub specjalistycznej (art. 193 §2 k.p.k.). Opinia biegłego jest zatem niezbędna w sytuacji, gdy rozstrzygnięcie danej kwestii wymaga wiadomości specjalnych (wiedzy specjalistycznej), czyli takich które nie są dostępne dla dorosłego człowieka o odpowiednim doświadczeniu życiowym, wykształceniu i zasobie wiedzy ogólnej⁵ — *a contrario* nie należy przeprowadzać dowodu z opinii biegłego w sprawach, do których rozstrzygnięcia nie są konieczne wiadomości specjalne⁶. Nawet jeżeli organ procesowy posiada wiadomości specjalne, musi przeprowadzić dowód z opinii biegłego⁷.

Organ procesowy powinien powołać eksperta, który posiada wiadomości specjalne niezbędne do rozstrzygnięcia danego zagadnienia⁸, a w przypadku gdy przed wydaniem postanowienia o powołaniu biegłego ujawnią się okoliczności osłabiające zaufanie do wiedzy potencjalnego eksperta, nie może zostać powołany⁹. Natomiast w sytuacji, gdy po przedstawieniu opinii wyjdzie na jaw, że biegły mimo formalnych kwalifikacji nie posiada jednak wiedzy specjalistycznej pozwalającej wydać opinię lub okaże się, że do jej przygotowania niezbędne jest posiadanie innych wiadomości specjalnych niż te, którymi dysponuje powołany ekspert, należy powołać innego, albowiem nadal stwierdzenie okoliczności mających znaczenie dla rozstrzygnięcia sprawy wymaga wiedzy specjalistycznej (art. 193

⁴ Pogląd o obowiązku kontroli opinii biegłego pod kątem jej zgodności z zasadami logiki w procesie cywilnym wypowiedział SN m.in. w wyroku z 15 listopada 2000 r., II UKN 757/99 (OSNP 2002, nr 11, poz. 271) oraz postanowieniu z 7 listopada 2000 r., I CKN 1170/98 (OSNC 2001, nr 4, poz. 64); również NSA w wyroku z 15 czerwca 1999 r., IV SA 1061/97 (LEX nr 47251) uznał, że opinia biegłego podlega m.in. kontroli z punktu widzenia logiczności; wskazane stanowiska odnieść również należy do procesu karnego ze względu na treść art. 7 k.p.k. — wyrok SN z 6 listopada 2000 r., IV KKN 477/99, LEX nr 51136.

⁵ M. Cieślak, [w:] M. Cieślak, K. Spett, W. Wolter, *Psychiatria w procesie karnym*, Warszawa 1968, s. 340; S. Kalinowski, *Opinia biegłego w postępowaniu karnym*, Warszawa 1972, s. 12; T. Nowak, *Dowód z opinii biegłego w polskim procesie karnym*, Poznań 1966, s. 108; wyrok SN z 15 kwietnia 1976 r., II KR 48/76, OSNKW 1976, nr 10 – 11, poz. 133.

⁶ Uchwała Zgromadzenia Ogólnego SN z 15 lipca 1977 r. Kw. Pr. 2/74, poz. 179; wyrok SN z 28 stycznia 1949 r., To K 852/48, „Państwo i Prawo” 1949, nr 6 – 7, s. 173; postanowienie SA w Krakowie z 16 grudnia 1998 r., II AKz 191/98, KZS 1998, nr 12, poz. 37.

⁷ Z. Młynarczyk, *Pozycja biegłego i jego rola w procesie karnym w świetle orzecznictwa Sądu Najwyższego*, „Problemy Praworządności” 1988, nr 10, s. 32; wyrok SN z 17 stycznia 1936, I K 1323/35, Zb. urz. poz. 287/36; wyrok SN z 12 października 1933 r., 3 K 902/33, OSP 1933, poz. 78/34.

⁸ R.A. Stefański, [w:] J. Bratoszewski, L. Gardocki, Z. Gostyński, S. Przyjemski, R.A. Stefański, S. Zabłocki, *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Warszawa 2003, s. 893.

⁹ P. Hofmański, E. Sadzik, K. Zgryzek, *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, t. 1, Warszawa 2004, s. 846.

§ 1 *in princ.* k.p.k.). Organ procesowy uprawniony jest zatem do kontroli, czy biegły dysponuje wiadomościami specjalnymi niezbędnymi w danym procesie, a brak uwzględnienia wskazanego kryterium oceny doprowadzić może do uchylenia lub zmiany wydanego orzeczenia, gdy organ odwoławczy stwierdzi obrazę przepisów postępowania, dotyczących powołania biegłego, jeżeli mogła mieć wpływ na jego treść (art. 438 pkt 2 k.p.k.). Taki przypadek może wystąpić m.in. wtedy, gdy sąd I instancji oprze ustalenia faktyczne na opinii biegłego, który nie ma wiadomości specjalnych właściwych do stwierdzenia wskazanych okoliczności. W opisanej sytuacji istotne jest ustalenie, jakie znaczenie dla stanu faktycznego, na tle innych dowodów zebranych w sprawie, ma dowód z opinii biegłego, którego przeprowadzenia dotyczy uchybienie¹⁰. Jeżeli stwierdzony zostanie związek (może być hipotetyczny¹¹) pomiędzy uchybieniem a treścią zaskarżonego orzeczenia, sąd odwoławczy postąpi zgodnie z dyspozycją art. 438 k.p.k.

Naruszenie przepisów postępowania dotyczących powoływania biegłego o odpowiednich kwalifikacjach do stwierdzenia okoliczności mających istotne znaczenie dla sprawy powodować może również wadliwe ustalenia faktyczne, gdyż błąd w ustaleniach faktycznych najczęściej bywa następstwem naruszenia przepisów postępowania¹².

Jeżeli opinia złożona w procesie jest niepełna lub niejasna albo gdy zachodzi sprzeczność w samej opinii lub między różnymi opiniami w tej samej sprawie, można wezwać ponownie tych samych biegłych lub powołać innych (art. 201 k.p.k.).

Niepełna jest opinia, która opiera się na niewystarczającym materiale¹³ lub gdy nie uwzględnia wszelkich możliwych, na tle całokształtu sprawy, wariantów dotyczących przebiegu zdarzenia¹⁴, jak też ta, przy opracowaniu której pominięto dowody mające znaczenie dla jej wydania, gdyż w tym wypadku nie uwzględnia wszystkich istotnych dla rozstrzygnięcia danej kwestii okoliczności¹⁵; organ procesowy powinien zatem dążyć do tego, aby biegli dysponowali materiałem niezbędnym do wydania opinii¹⁶. Niepełność opinii wystąpi również w sytuacji, gdy biegły nie udzieli odpowiedzi na wszystkie postawione pytania, na które zgodnie z posiadanymi wiadomościami specjalnymi i udostępnionym materiałem dowodowym może oraz powinien udzielić odpowiedzi¹⁷. Opinię zawierającą lakoniczną konkluzję bez wskazania przesłanek, którymi kierował się biegły (biegli), również należy uznać za niepełną¹⁸; ekspertyza powinna zatem posiadać uzasadnienie wysnutych wniosków¹⁹. Opinia pomi-

¹⁰ Wyrok SA w Łodzi z 25 października 2000 r., II AKa 161/00, „Prokuratura i Prawo” 2002, nr 1, poz. 27.

¹¹ Wyrok SN z 22 maja 1984 r., IV KR 122/84, OSNPG 1984, nr 11, poz. 101.

¹² P. Hofmański, E. Sadzik, K. Zgryzek, op. cit., t. II, s. 610.

¹³ Wyrok SN z 8 maja 1980 r., IV KR 152/80, OSNPG 1981, nr 2, poz. 27; wyrok SN z 8 czerwca 1988 r., V KRN 59/88, OSNPG, nr 1, poz. 15.

¹⁴ Wyrok SN z 8 stycznia 2002 r., IV KKN 646/97, LEX nr 45007.

¹⁵ Wyrok SN z 7 października 2002 r., IV KKN 265/99, LEX nr 56830; wyrok SN z 9 maja 1988 r., II KR 96/88, OSNKW 1988, nr 9 – 10, poz. 72; wyrok SN z 24 stycznia 1986 r., IV KR 355/85, OSNPG 1987, nr 3, poz. 72.

¹⁶ Wyrok SN z 26 czerwca 2002 r., III KK 207/02, LEX nr 53899.

¹⁷ Postanowienie SN z 1 września 1975 r., Z 24/75, OSNKW 1975, nr 12, poz. 172.

¹⁸ Wyrok SN z 12 marca 1979 r., I KR 27/79, OSNPG 1979, nr 10, poz. 138; wyrok SN z 30 września 1982 r., I KR 228/82, OSNPG 1983, nr 4, poz. 47.

¹⁹ T. Grzegorzczak, J. Tylman, *Polskie postępowanie karne*, Warszawa 2003, s. 497; F. Prusak, *Komentarz do kodeksu postępowania karnego*, t. I, Warszawa 1999, s. 623; T. Widła, *Metodyka ekspertyzy*, [w:] *Ekspertyza sądowa*, red. J. Wójcikiewicz, Kraków 2002, s. 41; wyrok SN z 12 marca 1979 r., I KR 27/79, OSNPG 1979, nr 10, poz. 138; postanowienie SN z 16 sierpnia 1978 r., Rw 286/78, OSNKW 1978, nr 10, poz. 122; wyrok SN z 19 września 1973 r., III KR 187/73, OSNKW 1974, nr 1, poz. 18; wyrok SA z Krakowa z 18 marca 1993 r., II AKr 1/93, KZS 1993, nr 4, poz. 17; wyrok SA z Krakowa z 11 czerwca 1992 r., II AKr 62/92, KZS 1992, nr 3 – 4, poz. 87.

jająca niezbędne wyniki badawcze²⁰, jak również nie zawierająca uzasadnienia powodów odrzucenia wyników badań pomocniczych jest także niepełna²¹.

Niejasną jest zaś ta opinia, której sformułowania nie pozwalają na zrozumienie wyrażonych w niej ocen i poglądów, a także sposobu dochodzenia do nich, jak też zawiera wewnętrzne sprzeczności lub posługuje się nielogicznymi argumentami²². Niejasność opinii wystąpi także w przypadku, gdy wnioski końcowe są nieściśle lub łączą się z takimi zastrzeżeniami, że nie jest możliwe ustalenie ostatecznego poglądu biegłego²³. Opinia niejasna oznacza zatem ekspertyzę trudną do zrozumienia, zagmatwaną, zawiłą, niewyraźną lub niesprecyzowaną²⁴.

Wewnętrzna sprzeczność opinii wystąpi w sytuacji, gdy zawiera ona wzajemnie wykluczające się (sprzeczne) wnioski²⁵ lub wnioski końcowe nie mają oparcia w przeprowadzonych badaniach²⁶.

Sprzeczność zewnętrzna dotyczy przypadków, w których opinie będą się wzajemnie wykluczać, tj. gdy ich treść różnić się będzie co do istotnych elementów²⁷ (np. wnioski prowadzone ze stwierdzonych faktów nie będą spójne²⁸).

W sytuacji zaistnienia okoliczności wskazanych wyżej organ procesowy może wezwać ponownie tych samych biegłych lub powołać innych (art. 201 k.p.k. *in fine*). Jest to prawo organu procesowego, nie zaś obowiązek²⁹. Jeżeli jednak stwierdzi on istotne wady opinii biegłego (biegłych), np. polegające na nieuwzględnieniu całości materiału do badań³⁰, a sam nie jest w stanie rozstrzygnąć wątpliwości związanych z niepełną lub niejasną opinią³¹, tj. gdy do usunięcia wad opinii niezbędne będą wiadomości specjalne³² albo pomiędzy dotych-

²⁰ Wyrok SN z 12 maja 1988 r., II KR 92/88, OSNPG 1989 r., nr 2, poz. 35.

²¹ Wyrok SN z 6 września 1979 r., Rw 198/79, OSNKW 1980, nr 1, poz. 9.

²² T. Widła, *Ocena dowodu z opinii biegłego*, Katowice 1992, s. 44.

²³ Wyrok SN z 12 maja 1988 r., II KR 92/88, OSNPG 1989, nr 2, poz. 35; wyrok SN z 9 października 1980 r., II KR 317/80, LEX nr 21883; wyrok SA w Białymstoku z 8 sierpnia 1995 r., II AKr 107/95, OSA 1995, nr 9, poz. 39.

²⁴ Wyrok SA w Poznaniu z 30 stycznia 1992 r., II AKr 19/02, OSA 1992, nr 5, poz. 31.

²⁵ T. Grzegorzczak, *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Kraków 2003, s. 544; wyrok SA w Krakowie 3 czerwca 1993 r., II AKr 76/93, KZS 1993, nr 6 – 8, poz. 38.

²⁶ W. Grzeszczak, *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Warszawa 2003, s. 169.

²⁷ L.K. Paprzycki, *Obraz przepisów postępowania dotyczących przeprowadzania dowodu z opinii biegłego — jako podstawa wniesienia środka odwoławczego ze szczególnym uwzględnieniem opinii psychiatryczno-psychologicznej*, [w:] *Środki zaskarżenia w procesie karnym. Księga pamiątkowa ku czci prof. Zbigniewa Dody*, pod red. A. Gaberle i S. Waltosia; T. Widła, op. cit., s. 74.

²⁸ Wyrok SN z 3 czerwca 1993 r., II AKr 76/93, KZS 1993, nr 6 – 8, poz. 39.

²⁹ E. Habzda-Siwiek, *Diagnoza stanu psychicznego sprawcy a rozstrzygnięcia w procesie karnym*, Kraków 2002, s. 50 – 51; M. Cieślak, Z. Doda, *Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego w zakresie postępowania karnego (I półrocze 1978 roku)*, „Palestra” 1979, nr 2, s. 78; K. Zgryzek, *Głos do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 13 czerwca 1996 (IV KKN 38/96)*, OSP 1997, nr 9, s. 421; wyrok SN z 12 kwietnia 2000 r., V KKN 123/98, LEX nr 50987; wyrok SN z 14 listopada 1996 r., III KKN 118/96, „Prokuratura i Prawo” 1997, nr 5, poz. 10; tak również na gruncie art. 137 k.p.k. z 1928 używającego sformułowania „sąd może” SN w wyroku z 16 kwietnia 1934 r., 2 K 197/34, ZO 1935, poz. 234 oraz z 12 maja 1930 r., II IK 260/30, ZO 1931, poz. 15.

³⁰ Wyrok SN z 21 listopada 2002 r., IV KKN 302/00, LEX nr 74463; wyrok SN z 22 sierpnia 2002 r., IV KK 216/02, LEX nr 55205.

³¹ Wyrok SN z 23 listopada 1977 r., V KR 180/77, OSNPG 1978, nr 4, poz. 50; wyrok SN z 14 listopada 1996 r., III KKN 118/96, „Prokuratura i Prawo” 1997, nr 5, poz. 10; wyrok SN z 22 sierpnia 2002 r., IV KKN 302/00, LEX nr 74463.

³² S. Kalinowski, M. Siewierski, *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Warszawa 1966, s. 223 i cyt. tam orzeczenie Sądu Najwyższego.

czasowymi opiniami pojawi się rzeczywista sprzeczność, a na podstawie istniejących w sprawie dowodów brak będzie wystarczających podstaw do podzielenia jednej z nich³³, to powinien on skorzystać z art. 201 k.p.k. Uprawnienie przekształca się w opisanych sytuacjach w obowiązek³⁴, a brak działania organu procesowego powodować może postawienie zarzutu niewyjaśnienia wszelkich istotnych okoliczności sprawy³⁵.

Zastosowanie dyspozycji art. 201 k.p.k. jest możliwe tylko wtedy, gdy zająd okoliczności wskazane w ustawie (niepełność lub niejasność opinii, jej wewnętrzna sprzeczność lub rozbieżności między opiniami w danej sprawie) i pod warunkiem, że organ procesowy sam nie będzie w stanie rozstrzygnąć wątpliwości związanych z wadami opinii³⁶. W orzecznictwie³⁷ i doktrynie³⁸ zasadnie wskazuje się, że w takim przypadku należy najpierw przeprowadzić dowód z uzupełniającej opinii dotychczasowego biegłego, a dopiero w wypadku, gdy organ procesowy mimo tej czynności nadal będzie posiadał zastrzeżenia do opinii, powołać innego biegłego. Nieskorzystanie z możliwości powołania nowego biegłego i poprzestanie na uzupełniającej opinii tego samego eksperta nie stanowi obrazy przepisów postępowania³⁹ w sytuacji, gdy ponowne wezwanie biegłego doprowadziło do wyjaśnienia wątpliwości organu procesowego, dzięki czemu opinia stała się dla niego przekonująca i zrozumiała, a stanowisko to zostało należycie uzasadnione⁴⁰. Jednakże w sytuacji, gdy wydana opinia posiada rażące uchybienia (np. wnioski pozostają w ewidentnej sprzeczności z wynikami przeprowadzonych badań), należy powołać innego biegłego, bez wzywania do uzupełnienia opinii przez dotychczas występującego w procesie⁴¹. Podobnie jeżeli dotychczasowy biegły nie jest w stanie wyjaśnić okoliczności mających istotne znaczenie dla sprawy⁴² (np. w sytuacji, gdy okaże się, że do wydania opinii niezbędne są wiadomości specjalne z zakresu neurochirurgii, a dotychczasowy biegły jest specjalistą w dziedzinie chirurgii ogólnej).

Organ procesowy może zdecydować o zastosowaniu art. 201 k.p.k. z urzędu lub na wniosek strony. Przedmiotowe żądanie może być złożone na piśmie albo ustnie do protokołu (art. 116 k.p.k.); jeżeli przybiera formę pisemną, powinno zawierać elementy wskazane w art. 119 §1 pkt 1 – 4 k.p.k. (oznaczenie organu, do którego jest skierowane, oraz spra-

³³ J. Grajewski, L.K. Paprzycki, M. Plachta, *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, t. 1, Kraków 2003, s. 521; wyrok SN z 11 grudnia 1987 r., IV KR 348/87, OSNPG 1989, nr 2, poz. 34; wyrok SN z 20 kwietnia 1984 r., RNw 27/83, OSNPG 1984, nr 11, poz. 102; wyrok SN z 29 grudnia 1977 r., Rw 418/77, OSNKW 1978, nr 2 – 3, poz. 31.

³⁴ Wyrok SA w Lublinie z 25 maja 1999 r., II AKa 78/99, OSA 2000, nr 5, poz. 40.

³⁵ Wyrok SN z 3 marca 1981 r., IV KR 271/80, OSNPG 1981, nr 8, poz. 101; wyrok SN z 11 grudnia 1987 r., IV KR 348/87, OSNPG 1988, nr 2, poz. 34.

³⁶ Wyrok SN z 23 listopada 1977 r., V KR 180/77, OSNPG 1978, nr 4, poz. 50; wyrok SN z 20 kwietnia 1984 r., RNw 27/83, OSNPG 1984, nr 11, poz. 102.

³⁷ Uchwała Zgromadzenia Ogólnego SN z 15 lipca 1974 r., Kw. Pr. 2/74, OSNKW 1974, nr 10, poz. 170; wyrok SN z 3 lipca 1987 r., III KR 235/87, OSNKW 1988, nr 1 – 2, poz. 12; wyrok SN z 28 lipca 1980 r., II KRN 152/80, OSNPG 1981, nr 1, poz. 16; wyrok SN z 29 marca 1979 r., V KRN 45/79, OSNPG 1979, nr 8 – 9, poz. 120; wyrok SN z 25 września 1978 r., III KR 144/78, OSNPG 1979, nr 4, poz. 66; wyrok SN z 18 marca 1970 r., V KR 3/70, OSN 1970, nr 10, poz. 90.

³⁸ T. Grzegorzczak, op. cit., s. 546.

³⁹ Wyrok SN z 18 czerwca 1980 r., V KRN 274/79, OSNKW 1981, nr 4 – 5, poz. 20.

⁴⁰ Wyrok SA w Katowicach z 2 marca 1995 r., II AKr 460/94, „Prokuratura i Prawo” 1995, nr 7 – 8, poz. 30.

⁴¹ J. Grajewski, L. K. Paprzycki, M. Plachta, op. cit., s. 522.

⁴² Wyrok SN z 3 marca 1981 r., IV KR 27/80, OSNPG 1981, nr 89, poz. 101; wyrok SN z 3 maja 1982 r., I KR 319/81, OSNPG 1982, nr 11, poz. 149; wyrok SN z 23 listopada 1988 r., V KRN 247/88, OSNKW 1989, nr 12, poz. 12.

wy, której dotyczy; oznaczenie oraz adres wnoszącego pismo; treść wniosku; datę i podpis składającego pismo). Zarówno wniosek złożony ustnie, jak i pisemnie powinien wykazywać, że dotychczasowa opinia jest niepełna, niejasna, wewnętrznie sprzeczna lub między opiniami w danej sprawie zachodzą sprzeczności. Wnioskodawca musi wskazać nie tylko przesłankę podjęcia decyzji o ponownym wezwaniu tego samego biegłego lub powołaniu innego⁴³, ale również uzasadnić przyczyny uzasadniające złożenie wniosku. Nie wystarczy zatem samo stwierdzenie, że np. opinia jest niejasna, ale należy również wskazać, na czym polega zarzucana niejasność. Słusznie zatem Sąd Najwyższy zauważył, że oddalenie wniosku o wezwanie biegłych, którzy złożyli już opinię w postępowaniu (lub powołanie innych), stanowi uchybienie procesowe w sytuacji rzetelnego i przekonującego wskazania na powody uzasadniające skorzystanie z możliwości przewidzianych w art. 201 k.p.k. Podkreślono tym samym rolę i znaczenie umotywowania wniosku.

O zastosowaniu art. 201 k.p.k. decyduje przekonanie organu procesowego⁴⁴. W sytuacji, gdy dowód z opinii biegłego jest zrozumiały i wiarygodny np. dla sądu, to okoliczność, że nie przekonuje on stron, nie może stwarzać podstawy do ponownego powoływania biegłych lub zasięgnięcia opinii innych⁴⁵. Wnoszący o skorzystanie z treści art. 201 k.p.k. powinien zatem przekonać organ procesowy o potrzebie jego zastosowania, co bez uzasadnienia wniosku nie jest możliwe. Jeżeli organ podzieli zarzuty strony skierowane przeciw opinii, to powinien uwzględnić wniosek⁴⁶.

Organ procesowy wydaje w przedmiocie wniosku postanowienie o ponownym wezwaniu tych samych biegłych (biegłego), o powołaniu innego biegłego (innych biegłych), które jeżeli inna strona nie sprzeciwia się, nie wymagają uzasadnienia (art. 98 §3 *in fine* k.p.k.), albo o oddaleniu wniosku, które należy uzasadnić (art. 170 §3 k.p.k. w zw. z art. 94 §1 pkt 5 k.p.k.).

Zgodnie z dyspozycją art. 196 §2 k.p.k., jeżeli ujawnią się przyczyny wyłączenia biegłego, wymienione w §1 wskazanego artykułu, wydana przez niego opinia nie stanowi dowodu, a na miejsce biegłego wyłączonego powołuje się innego biegłego. Dotyczy to sytuacji, w której opinię wydał biegły podlegający wyłączeniu, tj. opinia została sporządzona przez osobę, w stosunku do której ustawa stanowi, że nie może być biegłym. Nie mogą być biegłymi osoby wymienione w art. 178, 182 i 185 k.p.k. oraz osoby, co do których odnoszą się odpowiednie przepisy wyłączenia wymienione w art. 40 §1 pkt 1 – 3 i 5 k.p.k., osoby powołane w charakterze świadków (art. 177 §1 k.p.k.), a także osoby, które były świadkiem czynu (art. 196 §1 k.p.k.). Decyzję w przedmiocie wyłączenia podejmuje organ, który powołał biegłego, z tym że w postępowaniu jurysdykcyjnym sąd może zdecydować o wyłączeniu zarówno biegłego powołanego w tym stadium, jak i powołanego przez organ prowadzący dochodzenie lub śledztwo. Te same organy decydują również o powołaniu innego biegłego⁴⁷.

Jeżeli opinia zostanie wydana przez osobę, która zgodnie z ustawą nie może być biegłym, nie stanowi ona dowodu, tj. nie może być podstawą do poczynienia ustaleń faktycz-

⁴³ P. Hofmański, E. Sadzik, K. Zgryzek, *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, t. 1, Warszawa 1999, s. 768.

⁴⁴ Wyrok SN z 14 stycznia 1974 r., KR 193/73, OSNPG 1974, nr 7, poz. 8; wyrok SN z 18 czerwca 1980 r., V KRN 274/79, OSNKW 1981, nr 4 – 5, poz. 20; wyrok SN z 20 IV 1984 r., RNw 27/83, OSNPG 1984, nr 11, poz. 102; wyrok SA w Katowicach z 2 marca 1995 r., II AKr 460/94, „Prokuratura i Prawo” 1995, nr 9, poz. 52.

⁴⁵ Wyrok SN z 21 czerwca 1971 r., III KR 18/71, OSNPG 1972, nr 2, poz. 33; wyrok SN z 23 listopada 1977 r., V KR 180/77, OSNPG 1978, nr 4, poz. 50.

⁴⁶ Wyrok SN z 29 sierpnia 1989 r., WR 349/89, OSNKW 1990, nr 46, poz. 21.

⁴⁷ T. Grzegorzczak, J. Tylman, op. cit., s. 493.

nych. Na organie procesowym spoczywa obowiązek powołania innego biegłego (innych biegłych). Świadczy o tym sformułowanie „powołuje”, które oznacza nakaz powołania, gdyż wykluczenie dotychczasowej opinii z kręgu dowodów powoduje, że nadal stwierdzenie okoliczności mających istotne znaczenie dla rozstrzygnięcia wymaga wiadomości specjalnych (art. 193 § 1 k.p.k.), a więc organ procesowy musi powołać innego biegłego (innych biegłych); w sytuacji wymagającej wiedzy specjalnej organ procesowy nie może bowiem zrezygnować z przeprowadzenia dowodu z opinii biegłego⁴⁸.

O powołaniu innego biegłego na podstawie art. 196 § 2 k.p.k. organ procesowy podejmuje decyzję z urzędu lub na wniosek strony (ustny do protokołu lub pisemny), która zobowiązana jest uprawdopodobnić okoliczności wyłączenia. Organ, który powołał biegłego, musi natomiast ustalić, czy rzeczywiście zachodzi przyczyna wyłączenia, a jeżeli odpowiedź jest pozytywna — wydać postanowienie o wyłączeniu dotychczasowego biegłego oraz powołaniu innego. Postanowienie należy uzasadnić (art. 94 § 1 pkt 5 k.p.k.), z tym że jeżeli uwzględniono wniosek strony, któremu inna strona nie sprzeciwia się, nie jest wymagane sporządzenie uzasadnienia (art. 98 § 3 *in fine* k.p.k.).

Art. 196 § 3 k.p.k. stanowi, iż jeżeli ujawnią się powody osłabiające zaufanie do wiedzy lub bezstronności biegłego albo inne ważne powody, powołuje się innego biegłego. W odniesieniu do dowodu z opinii biegłego wymagane jest bezwzględnie, aby brak było okoliczności osłabiających zaufanie do jego wiedzy lub bezstronności⁴⁹. Także w tym przypadku organ procesowy podejmuje decyzję z urzędu lub na wniosek strony (ustny do protokołu lub pisemny). Strona, która powołuje się na istnienie okoliczności osłabiających zaufanie do wiedzy lub bezstronności biegłego i żąda jego zmiany, ma obowiązek przytoczenia ważnych powodów istniejących obiektywnie, które uzasadniają konieczność powołania nowego biegłego⁵⁰ (np. brak odpowiedniej wiedzy specjalistycznej). Nie mogą to być jednak same zarzuty, bez wskazania podstaw, które posłużyły do ich sformułowania, a samo złożenie wniosku o powołanie innego biegłego nie powoduje automatycznie dopuszczenia dowodu z jego opinii⁵¹. Można zatem przyjąć, że wnioskodawca musi przekonać organ procesowy o takiej potrzebie, uprawdopodobniając wątpliwości co do wiedzy lub bezstronności biegłego⁵². Trafny jest pogląd, że samo niezadowolienie strony z dotychczasowej opinii nie uzasadnia powołania innego biegłego⁵³. Wnioskujący o zmianę eksperta powinien więc uzasadnić wniosek.

Za powody osłabiające zaufanie do osoby biegłego należy uznać jego zainteresowanie wynikiem sprawy⁵⁴ (np. gdy treść wyroku ma wpływ na jego stan majątkowy), jak też sytu-

⁴⁸ K. Marszał, S. Stachowiak, K. Zgryzek, *Proces karny*, Katowice 2003, s. 275; M. Lipczyńska, *Polski proces karny. T. 1: Zagadnienia ogólne*, Warszawa 1986, s. 73; wyrok SN z 20 maja 1984 r., I KR 102/84, OSNPG 1984, nr 12, poz. 112.

⁴⁹ Z. Świda-Łągiewska, *Zasada swobodnej oceny dowodów w polskim procesie karnym*, Wrocław 1983, s. 168; wyrok SN z 7 października 2002 r., IV KKN 253/99, LEX nr 56831.

⁵⁰ Wyrok SN z 11 listopada 1969 r., WKr 176/69, OSNKW 1970, nr 2 – 3, poz. 21; postanowienie SN z 7 października 2002 r., IV KK 171/02, LEX nr 56916; uzasadnienie postanowienia SA w Rzeszowie z 13 maja 1994 r., II AKz 95/94, OSA 1995, nr 2, poz. 11.

⁵¹ Wyrok SA we Wrocławiu z 8 maja 2001 r., II AKa 130/01, „Prokuratura i Prawo” 2001, nr 11, poz. 21; wyrok SA w Krakowie z 26 marca 1992 r., II AKr 11/92, KZS 1992, nr 3 – 4, poz. 86.

⁵² Wyrok SN z 17 marca 1980 r., I KR 12/80, OSNPG 1980, nr 11, poz. 135.

⁵³ Wyrok SN z 5 listopada 1974 r., I CR 562/74, LEX nr 7607.

⁵⁴ Wyrok SN z 27 czerwca 1952 r., I K 100/52, „Państwo i Prawo” 1952, nr 12, s. 897; wyrok SN z 25 marca 1935 r., 2 K 103/35, Zb. urz. poz. 113 /35.

acje, w których: powołano w charakterze biegłego pracownika inspekcji, który przeprowadzał kontrolę pracy oskarżonego⁵⁵; powołano w charakterze biegłego inspektora kontroli finansowej, w wyniku działań którego wszczęto następnie postępowanie wobec oskarżonego⁵⁶; biegłym została osoba, która uprzednio występowała jako organ w postępowaniu dyscyplinarnym przeciw oskarżonemu⁵⁷ (dotyczy to zarówno rzecznika dyscyplinarnego, jak i członków komisji (sądu) orzekającej o odpowiedzialności obwinionego); biegły wypowiedział się co do winy oskarżonego, a na podstawie całokształtu okoliczności można żywić wątpliwości co do jego obiektywizmu (np. gdy publicznie informował, iż uważa oskarżonego za winnego)⁵⁸; ujawnią się braki wiedzy biegłego, wynikające bądź z posiadania niewłaściwej specjalizacji do wydania danej opinii, bądź z powodu braku odpowiedniego doświadczenia⁵⁹; powołany biegły utrzymuje bliskie stosunki z prokuratorem prowadzącym lub nadzorującym postępowanie przygotowawcze albo funkcjonariuszem organu dochodzeniowo-śledczego, który prowadzi sprawę; powołany biegły pracował lub pracuje jako podwładny oskarżonego (np. w sytuacji gdy oskarżonym jest kierownik instytutu naukowego, a biegłym jego pracownik); promotorem pracy magisterskiej, inżynierskiej lub doktorskiej biegłego był oskarżony (taka sytuacja prowadzić może zarówno do uległości, jak i braku krytycyzmu wobec twierdzeń oskarżonego); powołany biegły występował w charakterze biegłego w innej sprawie prowadzonej przeciw oskarżonemu i organ prowadzący to postępowanie uznał, że zachodzą wątpliwości co do jego bezstronności (w takim przypadku istnieje uzasadnione prawdopodobieństwo, że również i w tej sprawie biegły może nie być bezstronnym); itp.

Do wydania postanowienie w trybie art. 196 §3 k.p.k. uprawnione są te same podmioty, które mogą wydać postanowienie na podstawie art. 196 §2 k.p.k.

Obowiązująca procedura karna nie zezwala na odrzucenie opinii biegłego bez wykazania, że jest ona niepełna, niejasna, wewnętrznie sprzeczna albo została sporządzona w sposób nierzetelny, niekompetentny lub przez osobę, która nie powinna być biegłym⁶⁰. Niedoopuszczalne jest również odrzucenie wszystkich opinii i przyjęcie własnego, odmiennego stanowiska, gdyż byłoby to ustalanie faktów bez wymaganych dowodów⁶¹.

Organ procesowy ma obowiązek oceny opinii biegłego w granicach wskazanych w art. 7 k.p.k.⁶² Z istoty zasady swobodnej oceny dowodów wynika, iż nie jest dopuszczalne klasyfikowanie dowodów na mniej lub bardziej wiarygodne⁶³, nie może ona zatem prowadzić do preferencji jednego z nich kosztem pozostałych⁶⁴. W związku z tym opinia wydana przez osobę uznaną za niewątpliwego autorytet w danej dziedzinie podlega takiej samej ocenie,

⁵⁵ Wyrok SN z 15 lipca 1976 r., III KR 152/76, „Prawo i Życie” 1976, nr 37, s. 18.

⁵⁶ Wyrok SN z 22 listopada 1977 r., II KR 262/77, OSNPG 1978, nr 4, poz. 49.

⁵⁷ Wyrok SN z 11 stycznia 1983 r., IV KR 343/82, OSPiKA 1984, nr 12, poz. 254.

⁵⁸ Wyrok SN z 26 czerwca 1977 r., Rw 192/77, OSNKW 1977, nr 9, poz. 104.

⁵⁹ M. Lipczyńska, A. Kordik, Z. Kegel, Z. Świda-Lągiewska, *Polski proces karny*, Warszawa – Wrocław 1975, s. 200.

⁶⁰ Wyrok SN z 6 listopada 2000 r., IV KKN 477/99, LEX nr 51136.

⁶¹ Wyrok SN z 23 listopada 1988 r., V KRN 247/88, OSNKW 1989 r., nr 1 – 2, poz. 2; wyrok SN z 26 listopada 1982 r., V KR 353/82, OSNPG 1983, nr 7, poz. 81; wyrok SN z 3 marca 1981 r., IV KR 271/80, OSNPG 1981, nr 8 – 9, poz. 101.

⁶² Wyrok SA w Lublinie z 25 maja 1999 r., II AKa 78/99, OSA 2000, nr 5, poz. 40.

⁶³ L. Chochberg, A. Murzynowski, L. Schaff, *Komentarz do kodeksu postępowania karnego*, Warszawa 1959, s. 51.

⁶⁴ Wyrok SN z 5 października 1964 r., IV K 249/64, OSNKW 1965, nr 6, poz. 67.

jak każda inna⁶⁵. Organy prowadzące postępowanie karne zobowiązane są bowiem do rzeczowej i starannej oceny każdego dowodu, nie wyłączając opinii sporządzonych przez znanych i doświadczonych ekspertów, czy też renomowane instytuty naukowe. Aby jednak powyższa teza nie była fikcją, organ prowadzący sprawę powinien posiadać solidną wiedzę ogólną, umożliwiającą poprawne wskazanie zagadnień wymagających wiadomości specjalnych⁶⁶ oraz znalezienie literatury specjalistycznej dotyczącej danego problemu, która ułatwić ma sformułowanie przedmiotu i zakresu ekspertyzy, jak również pytań szczegółowych (art. 194 pkt 2 k.p.k.)⁶⁷, a następnie zrozumienie otrzymanej opinii i jej analizę⁶⁸, polegającą na kontroli metody badawczej i merytorycznej wartości (trafności), sposobu rozumowania, zakresu opinii oraz jej przydatności do rozwiązania problemu⁶⁹. Zdobyta wiedza przydatna będzie również do ewentualnego, jeżeli zaistnieją ku temu powody, podjęcia decyzji dotyczącej wprowadzenia zmian co do zakresu ekspertyzy lub postawionych pytań oraz postawienia pytań dodatkowych (art. 198 §3 k.p.k.)⁷⁰. Ponadto, skoro organ procesowy zobowiązany jest sprawdzić, czy biegły dysponował materiałem niezbędnym do wydania opinii w sposób zgodny z wymogami współczesnej wiedzy⁷¹, to trudno sobie wyobrazić, że powyższy obowiązek będzie prawidłowo wykonany, jeżeli prowadzący sprawę nie sięgnie po literaturę specjalistyczną z danej dyscypliny. Za powyższym przemawia również fakt, że skoro zgodnie z art. 7 k.p.k. organy postępowania zobowiązane są kształtować swoje przekonanie na podstawie wszystkich przeprowadzonych dowodów ocenianych m.in. z uwzględnieniem wskazań wiedzy, to brak podstawowego przygotowania specjalistycznego do konkretnej sprawy uniemożliwi dokonanie prawidłowej oceny ekspertyzy z punktu widzenia wskazanego kryterium.

Prowadzący postępowanie musi wykazać się powściągliwością w akceptowaniu poglądów wyrażonych w opinii. To organ procesowy ustala, na podstawie całego materiału dowodowego, stan faktyczny, a nie biegły⁷². Ekspertyza nie powinna zatem „zastępować decyzji procesowej”, może natomiast mieć wpływ na ukształtowanie przekonania organu procesowego o fakcie lub zespole faktów, którego wyjaśnienie wymaga wiadomości specjalnych⁷³. Należy więc podzielić pogląd, że rolą biegłego jest wyjaśnienie wskazanego przez organ procesowy zagadnienia, dzięki posiadanej wiedzy specjalistycznej (np. w sprawach o przestępstwa drogowe odtworzenia przebiegu zdarzenia w oparciu o ślady ujawnione w toku oględzin, a w szczególności prędkości pojazdu, toru jego ruchu, określenie

⁶⁵ Wyrok SN z 9 sierpnia 1955 r., IV K 586/55, „Nowe Prawo” 1956, nr 3, s. 127.

⁶⁶ J. Gurgul, *Ocena opinii biegłego*, „Nowe Prawo” 1990, nr 4 – 6, s. 169 – 170.

⁶⁷ T. Tomaszewski, *Biegły i jego opinia w nowym kodeksie postępowania karnego*, „Państwo i Prawo” 1998, nr 5, s. 39.

⁶⁸ T. Tomaszewski, *Postanowienia o powołaniu biegłego w teorii i praktyce*, „Problemy Kryminalistyki” 1984, nr 163.

⁶⁹ S. Waltoś, *Proces karny. Zarys systemu*, Warszawa 2003, s. 255; S. Kalinowski, *Polski proces karny w zarysie*, Warszawa 1981, s. 199; Z. Doda, *Kontrola dowodu z opinii biegłego w trybie art. 182 kodeksu postępowania karnego*, „Palestra” 1977, nr 6, s. 71 – 86.

⁷⁰ J. Gurgul, *Pozycja biegłego i jego rola w procesie karnym w świetle orzecznictwa Sądu Najwyższego (Polemika z artykułem Z. Młynarczyka)*, „Problemy Praworządności” 1989, nr 2, s. 58.

⁷¹ Wyrok SN z 6 maja 1983 r., IV KR 74/83, OSNKW 1983, nr 12, poz. 102; postanowienie SN z 20 lipca 1977 r., V KZ 54/77, OSNKW 1977, nr 9, poz. 108.

⁷² L.K. Paprzycki, *Kryteria oceny opinii biegłego psychiatry i psychologa w postępowaniu karnym*, „Palestra” 1999, nr 11, s. 6 – 7.

⁷³ R. Kmiecik, [w:] R. Kmiecik, E. Skrętowicz, op. cit., s. 356; S. Kalinowski, *Opinia biegłego...*, s. 14.

miejsca potrącenia człowieka⁷⁴ itp.), nie zaś wypowiedzanie się w kwestii ustalenia winy i oceny dowodów⁷⁵.

Na gruncie postępowania cywilnego SN uznał, że dowód z opinii biegłego jest przeprowadzony prawidłowo, jeżeli sąd uzyskał od eksperta wiadomości specjalne niezbędne do merytorycznego orzekania⁷⁶ i podlega on swobodnej ocenie, tak jak każdy inny⁷⁷, co dobitnie wskazuje, że ekspertyza jest jednym z dowodów, nie zaś dowodem uprzywilejowanym („superdowodem”), który należy traktować bezkrytycznie, gdyż to prowadziłyby do rozstrzygania sprawy przez biegłego⁷⁸. Przedstawione stanowisko znajduje pełne zastosowanie w procesie karnym⁷⁹. Niedopuszczalne jest automatyczne, bez dokładnej analizy⁸⁰, uczynienie złożonej opinii podstawą ustaleń faktycznych. Najpierw należy dokonać rzetelnej i wszechstronnej oceny⁸¹, a dopiero po tej czynności wyciągać wnioski co do wartości dowodowej ekspertyzy. Odmienne rozumowanie oznaczałoby, że organy postępowania karnego są bezwzględnie związane przygotowaną opinią, a to prowadziłyby do zaprzeczenia zasady swobodnej oceny dowodów⁸², jak również zasady prawdy materialnej. Organ procesowy zobowiązany jest wskazać przesłanki, na podstawie których dowód z opinii biegłego uznał za dający podstawę do wysnucia z niego konkretnych wniosków⁸³, co stanowić ma tamę przed pochopnym i nieprzemyślanym uczynieniem ekspertyzy podstawą do dokonania ustaleń faktycznych.

⁷⁴ Wyrok SN z 7 stycznia 1987 r., V KRN 474/86, OSNPG 1988, nr 3, poz. 29.

⁷⁵ S. Kalinowski, *Udział biegłego w postępowaniu przygotowawczym*, „Problemy Kryminalistyki” 1971, nr 93; wyrok SN z 8 listopada 1994 r., III KRN 157/94, OSNKW 1994, nr 11 – 12, poz. 71; wyrok SN z 25 października 1977 r., VI KRN 256/77, OSNPG 1987, nr 7, poz. 85.

⁷⁶ Wyrok z 7 listopada 2000 r., I CKN 1170/98, OSNC 2001, nr 4, poz. 64; wyrok z 30 czerwca 2000 r., II UKN 617/99, OSNP 2002, nr 1, poz. 26; wyrok z 20 października 1999 r., II UKN 158/99, OSNP 2001, nr 2, poz. 51; wyrok z 10 września 1999 r., II UKN 98/99, OSNP 2000, nr 23, poz. 869.

⁷⁷ J. Turek, *Czynności dowodowe sądu w procesie cywilnym*, Zakamycze 2003, s. 107; J. Turek, *Wykorzystanie przez sądy rejonowe opinii biegłych i powstające na tym tle uchybienia procesowe w postępowaniu cywilnym*, „Palestra” 1983, nr 5 – 6, s. 86; wyrok SN z 15 lipca 1999 r., II UKN 51/99, OSNP 2000, nr 22, poz. 825; wyrok SN z 12 września 1973 r., II PR 220/73, LEX nr 14228.

⁷⁸ T. Ereciński [w:] T. Ereciński, J. Gudowski, M. Jędrzejewska, *Komentarz do kodeksu postępowania cywilnego. Część pierwsza. Postępowanie rozpoznawcze*, t. 1, Warszawa 2003, s. 554 i cyt. tam literatura.

⁷⁹ Zob. np. wyrok SN z 14 stycznia 1930 r., II IK 1418/29, Zb. urz. poz. 13/30; wyrok SN z 27 stycznia 1930 r., II I K 1461/29, Zb. urz. poz. 38/30.

⁸⁰ M. S. Strogowicz, *Proces karny*, Warszawa 1952, s. 204 – 205.

⁸¹ Wyrok SN z 28 maja 2001 r., IV KKN 89/01, LEX nr 51839.

⁸² J. Gurgul, op. cit., s. 172.

⁸³ Wyrok SN z 19 marca 1969 r., IV KR 12/69, OSNKW 1969, nr 11, poz. 141; wyrok SN z 19 września 1973 r., III KR 187/73, OSNKW 1974 nr 1, poz. 18.